

НАУКОВІ ЗАСАДИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА

© Ганна Стешко, 2000

Львівський державний екологічний технікум

Термінознавство – це наука про терміни, термінологію та номенклатуру. Слово “термін” прийшло до нас ще з античних часів. У латинській мові воно означало “межу”, “рубіж”. Зокрема, Арістотель визначав термін як “те, на що розкладається перший засновок, - суб’єкт і предикат”.¹ У середньовіччі це слово набуло вже значення «визначення», «позначення». У старофранцузькій мові знаходимо навіть номінацію *terme* – “слово”.

В Україні ця назва поширюється вже у XVIII ст. Зокрема, Г.Кониський вважає, що це “зображення певної речі або поняття у нашому розумінні”.¹ Виходячи з цього трактування, українській філософ створює своєрідну теорію терміна. Термін розглядається подвійно: абсолютно або стосовно себе, стосовно або порівняно з іншими. Автор вказує на дев’ять властивостей терміна: підстановка, стан, невідповідність, розширення, відчуження, найменування, уточнення, роздрібнення і редуплікація.

Увага до проблеми українського терміна постійно була в центрі уваги Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. Зокрема В.Левицький визначає термін як назву, що повинна якнайглибше відповідати науковому поняттю, а ознаками будь-якої термінології, на його думку, є розвиток та упорядкованість. До питання терміна і термінології підходили О.Огоновський, І.Верхратський, І.Пуллой та багато інших провідних українських учених. При характеристиці терміна бралися до уваги такі його специфічні риси, як відповідність слова поняттю і структура номінативної одиниці. Термін мусив відповідати духові мови, бути коротким і вмотивованим, не містити його дослідників, необхідно орієнтуватися не лише на науку, а й на освіту; термінологія має бути всеукраїнською і поєднувати елементи власне національного і міжнародного. М.Вікул стверджував, що термінологія – це терміни в системі, які органічно пов’язуються один з одним, а кожна конкретна терміносистема має відзначатися оригінальністю і стрункістю.

У зарубіжному мовознавстві теорія терміна, на думку А.Хаяутіна, зароджується лише на початку XX століття. Тракується термін неоднозначно. Так, англійці Гринаф та Катридж порівнювали терміни з математичними знаками і формулами, які не входять до словникового складу мови (1901), француз Е.Жильбер писав про терміни як про елементи особливої наукової мови, якими не властива чіткість, логічність, однак ототожнив їх зі символами та символічними знаками (1945), німець А.Ширлер вперше у 1913р. зіставив загальнонавчавану і спеціальну лексику. Ж.Вандрієс та Й.Сміт (1925, 1937) ототожнювали терміни з жаргонами.

В українському мовознавстві підхід до терміна на рівні теорії знаходимо у працях НТШ. Послідовно викладені критерії терміна у дослідженні Т.Секунди “Важливе питання з обсягу української технічної термінології” (Вісник природознавства, 1921. 4.1.), “Дещо про українську термінологію та Інститут Української наукової мови (Вісті ВУЦВК, 1924), “Принципи складання української технічної термінології” (вісник ІУНМ, 1930), Я.Миколаєнка “Про терміни” (Вісник ІУНМ, 1928), Є.Тимченка “Щодо термінології” (Нова рада, 1927) тощо. Зокрема, Т.Секунда у 1919р. зазначає, що термін:

¹ Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. т.1. ст.64

1) легко зрозумілий; 2) точно відповідає суті наукового об'єкту; 3) недвозначний (з кожним терміном має бути зв'язане тільки одне значення); 4) гнучкий, тобто дає змогу легко творити від нього похідні терміни; 5) доброзвучний.¹ Сам термін трактується як слово з певним означеним змістом, з фіксованим для спеціальної наукової галузі значенням, що дає змогу точно і ясно уявити собі певну річ, певну дію та певний процес”.²

У радянському мовознавстві вихідною працею з термінології вважалася стаття Г.Винокура “О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии», що датується 1939р., де автор трактує терміни як “слова в особливій функції”.³ Цією функцією, на думку автора, є функція назви. З деякими положеннями цієї праці полемізує О.Реформатський,³ висуваючи на перший план дефінітивну функцію терміна. Термін практикується як одиниця термінологічного поля, в якому він моносемічний, точний, позбавлений експресії, стилістично нейтральний.

Сучасні словники по-різному визначають терміни. Так в УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія) термін (від лат. *terminus*) (кінець, кордон, межа) слово або сполучення, що виражає спеціальне поняття якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя (Т.14, с.359) Шеститомний “Українсько-російський словник” за редакцією І.Кириченка пояснює термін – це слово, що має певне, твердо встановлене значення і використовується в певному людському колективі у процесі соціального спілкування (Т.6, с.35). Підручник М.Жовтобрюха і Б.Кулика подає термін як “спеціальне слово, яке вживається для точного найменування певного поняття з якої-небудь галузі знання (с.65). Близьким до трактування терміна в УРЕ є його дефініція у “Словнику лінгвістичних термінів” Д.Ганича та У.Олійника – це слово або словосполучення, що виражає чітко окреслене поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя (с.306). Отже, основний акцент ставиться на зіставлення з поняттям певної галузі знань, на специфічності назви.

У спеціальних монографічних дослідженнях “терміни визначаються як номінанти системи понять (реалій) науки, техніки, офіційної мови та їх відображення у виробництві, суспільному житті чи їх окремих сферах: причому кожний термін в конкретній галузі має суспільно усвідомлене значення”.⁴ Одні дослідники намагаються дати термінові логічне визначення, інші – описово розкривають його зміст, наголошуючи на основних ознаках, треті виділяють термін шляхом протиставлення якійсь іншій одиниці, четверті – шукають суперечливі процедури виділення терміна, щоб дати чітке визначення.

Терміном сьогодні називають: 1) деякі групи лексики та діалектології; 2) групи лексики, пов'язані з професією людей, крім науки і техніки; 3) спеціальну лексику промислів, ремесел; 4) спеціальну лексику науки, техніки, сільського господарства; 5) наукові терміни (тобто власне терміни) тощо.

Усе це призводить до плутанини та неоднозначності у трактуванні цього поняття. Слід зазначити, що термін є об'єктом дослідження мовознавства, певного фаху, логіки

¹ Секунда Т. Принципи складання укр. Технічної термінології //Вісн. УНМ. Вип. 2 ст. 12.; Інструкція для укладання словників /УНМ //Вісн. /УНМ.Вип.1, ст.66-67.

² Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования.

³ Реформатський А.А. Что такое термин и терминология.

⁴ Крижанівська А., Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології. – К., 1987, с.15.

та філософії, а це вимагає різних підходів і відповідно різного трактування, хоч переважно термін мусить визначатися однозначно. Дефініція терміна повинна відбивати те, що це особливий тип слова, яке зіставляється з поняттям і вступає у системні відношення з іншими подібними одиницями мови, утворюючи разом з ними особливу систему – термінологію.

На сьогодні в науці виділяються такі ознаки терміна: 1) термін однозначний (Р.Будачів, Т.Секунда); має тенденцію до однозначності (В.Даниленко, Л.Кутіна), однозначний у межах певної термінологічної системи (О.Реформатський, Т.Панько); 2) термін точний та байдужий до контексту (Т.Секунда, О.Томикіна); 3) значення терміна дорівнює поняттю в обсязі пізнаного (О.Вюстер, А.Дрезен); 4) термін стилістично нейтральний (О.Реформатський); 5) термін системний, що у літературі останніх років підкреслюється особливо наполегливо. Однак системність терміна розуміють по-різному. Одні автори вбачають у ній класифікаційну сутність (І.Ковалик, В.Даниленко), інші вважають, що термінові властива системність словотвірна (Л.Канделаки, Л.Лагутіна). На думку третіх, системність терміна є подвійною і як елемента терміносистеми, і як елемента системи мовної (О.Реформатський, Т.Панько); 6) термін конвенційний, навіть двічі (В.Овчаренко); по-перше, існуючому поняттю можна дати назву за задумом мовця і за змістом існуючого знака-терміна; по-друге, найменування і зміст можуть бути конвенційно лише притяжними, встановлені, але назви і зміст можуть бути конвенційно встановлені, вибрані; 7) наявність у терміна чіткої дефініції (майже всі дослідники); 8) у терміна не повинно бути синонімів чи омонімів (у межах однієї терміносистеми). З працями В.Даниленко у літературу увійшла протилежна точка зору, згідно з якою синонімія в термінології розглядається як природний вияв законів розвитку лексики літературної мови; 9) у багатьох термінологічних дослідженнях суттєвою ознакою терміна була його короткість (стислість) у плані вираження. Однак термінологам давно вже зрозуміло, що цей критерій здебільшого швидше бажаний, ніж реальний. Процес диференціації понять науки та техніки є об'єктивною передумовою використання багатослівних термінів, що прагнуть якнайточнішого позначення певного поняття.

Існує точка зору про іменну природу терміна. Однак практика підказує, що іменуються й інші частини мови, однак ступінь їх термінування різна, як і неординарне вживання у різних терміносистемах.

Систему термінів нерідко іменують ще термінологією. Це слово утворене від середньовічного латинського "terminus" та старогрецького "logos". На думку А.Хаютіна, воно було вперше вжите у Німеччині професором Єнського університету Ц.Шютцем (1786), у 1801 з'являється воно у французькій та англійській мовах. Лексикографи XIX ст. приписують цьому слову дуже вузьке значення "опис".

Сьогодні під термінологією розуміють науку про терміни (І.Ковалик, О.Реформатський), частину словникового складу мови, що охоплює спеціальну лексику, систему позначень наукових і професійних понять будь-якої однієї галузі знань. Слово "термінологія" у словниках трактується по-різному. Тому можна говорити про термінологію певної науки або окремої дисципліни, а також про термінологію мови загалом на певному етапі її розвитку. Таким чином, термінологія – це не система термінів, а сукупність термінів, що входять у певну термінологічну систему. Термінологію слід відрізнити від професійної лексики. Одиницею професійної лексики є професіоналізми, які позначають спеціальні поняття, знаряддя чи продукти праці.

Професійна лексика неоднозначно трактується у сучасному мовознавстві. Деякі (С.Степанова, І.Чернишова) вважають, що за своїм складом це здебільшого архаїчна лексика старих ремесел та спеціальних занять, водночас як термінологія – це спеціальна лексика сучасної науки і техніки. Інші (А.Калініна, В.Прохорова) вважають, що частина професійної лексики збігається з термінологією. Різниця полягає в тому, що термін – це цілком офіційна, узаконена назва певного поняття, а професіоналізм – напівофіційне слово, сферою вживання якого є мовлення (напр. “баранка” у мові водіїв). Такі ж дослідники, як С.Шелов, вважають, що професіоналізмам властива функціонально-стильова обмеженість вживання та наявність емоційно-експресивних конотацій.¹

Галузеві терміносистеми взаємодіють одна з одною, нерідко мають частину спільного термінологічного фонду. Ізольованих терміносистем немає. Вони містять уніфіковані щодо норм сучасної мови терміни на міжгалузевому рівні.

Починаючи з XVIII ст., у деяких європейських мовах починає все ширше вживатися слово “номенклатура”. У французькій мові – в XVI столітті. Це слово утворилось від латинського слова “nomenclatura” – розпис імен. У 80-х роках 18 ст. значення слова розширюється і починає позначати не лише систему назв, а й систему понять, внаслідок чого перетворюється у фактичний дублет “термінології”.

Сьогодні під номенклатурою розуміють: 1) сукупність номенів (тобто назв); 2) сукупність умовних символів, графічних позначок, що нерідко складаються з цифр та букв; 3) сукупність термінів без дефініцій; 4) сукупність міжнародних (греко-латинських) назв на позначення видів та елементів у біології, хімії, медицині тощо.

Окремою системою абстрактних та умовних символів є “номенклатурні знаки”. Їх призначення – дати максимально зручний засіб для позначення предметів, речей.

Систематична термінологічна робота почалася у середині XIX ст. Вона має у всіх країнах однакові проблеми й однакові напрями, а саме: лінгвістичні питання термінознавства, термінознавство окремих сучасних мов, історія формування, становлення окремих термінологій і діалектне термінознавство, термінознавство зіставлених стилів. В основі даної класифікації лежить лінгвістична концепція. Однак термінологією займаються і логіки, і філософи, і спеціалісти конкретних галузей знань. Філософи довели, що все у світі взаємопов'язане і перебуває у постійному розвитку. Відповідно і терміносистеми повинні відбивати цей взаємозв'язок. Д.Лотте висловлював таку думку: “Терміносистеми – це структурні побудови. де терміни перебувають між собою у певних зв'язках”.² Ці системи відкриті, динамічні і за характером природно-штучні. Вони поєднують у собі два види системності: логічну і лінгвістичну. Логіка визначає систему понять, а лінгвістика – систему термінів.

Термінознавство як синтетична міжгалузева дисципліна охоплює такі напрями роботи:

1. Лексикографічний. Це створення різного роду термінологічних словників (словники-довідники, словники тезауруси, перекладні словники, словники рекомендованих термінів, словники сполучуваності тощо).

Словники-довідники – це словники енциклопедичного характеру. Таких словників в Україні ще небагато. Це “Енциклопедія кібернетики” (1973), “Українська літературна енциклопедія” (1989), “Словник музичних термінів” Ю.Юцевича (1971), “Короткий

¹ Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализм. //Вопрос языкознания. 1984; №5, с.76-87.

² Склад і структура термінологічної лексики укр. мови. К, 1984, с.71

психологічний словник" за ред. В.Войтка (1976), "Словник лінгвістичних термінів" Д.Ганича і І.Олійника (1985) та інші.

Словники-тезауруси (інакше "словники") подають терміни у повному обсязі (перелік). Він є основою складання термінологічного словника.

Частотні словники. Їх складанням займається статистична лексикографія. Частотність відбиває термінологічне слововживання серед усіх слововживань, що зустрічаються в тексті. Частотні словники поділяються на *рангові* та *алфавітні*. У першому термінологічні одиниці розташовані за порядком зменшення частоти вживання. В алфавітному – ідуть за порядком розташування букв. Іноді словникові одиниці розташовуються за довжиною словоформ. В українській термінології частотні словники ще не створені.

Словниками рекомендованих термінів займається Держстандарт. Такі українські словники поки що створюються.

Перекладні словники подають переклад термінів з однієї мови на іншу. Історія української термінології – це історія створення переважно перекладних словників.

Словники нових термінів – це збірники термінів, що позначають нові поняття будь-якої галузі знань і не відображені в існуючих словниках. 90% лексем є слова цілком нові і лише 10% - терміни, уживані з новим значенням.

В українській термінології такі словники починають лише укладати.

2. Уніфікація і стандартизація термінів. Уніфікація – це впорядкування термінології різних галузей науки, техніки, економічного та культурного життя і всередині терміносистеми відповідно до понять, ними позначуваними, і на міжгалузевому рівні. Стандартизація – це вироблення терміна-еталона, який би відповідав усім лінгвістичним та логічним вимогам, що висувалися до терміна, і використовувався б у межах певної терміносистеми та на міжгалузевому рівні.

Основи стандартизації заклав О.Вюстер, займався цим питанням і Д.Лотте. Стандартизацію термінів здійснює Держстандарт. Існує вона і на міжнародному рівні. У роботі з міжнародними стандартами великого значення набуває міжнародний банк даних.

3. Створення картотек і баз даних. З розвитком науки система наших знань про навколишній світ розширюється, поглиблюється й удосконалюється. Така ситуація вимагає перебудови систем реєстрації і доведення до спеціаліста даних про терміносистеми. Перебудова здійснюється шляхом створення банків термінів як автоматизованих, так і на основі ручних картотек. Перший такий банк створений у Німеччині, він вмщував 2 млн. термінів на дев'яти мовах. Це був результат плідної співпраці термінологів різних держав світу. Вагомою ознакою створення банку даних є *машинний фонд мови*. В Україні цією проблемою займається М.Пещак. Автоматизований вибір термінолексики із 135-тисячного арсеналу глумачного словника здійснюється за програмою аналізу і наступного синтезу реєстрової частини словникових статей. Відділити спеціальну лексику від загальноновживаної дали змогу ремарки. Ремарковий список реєстрованих слів автоматично трансформувалася в сукупності термінокласів. У термінокласах використовувалися власне мовні ознаки кожної терміносистеми, які фактично репрезентують її план вираження в сучасній українській літературній мові. План змісту виводився з правої частини словника. Автоматизований банк термінів повинен мати солідне лінгвістичне забезпечення: ґрунтування передусім на наукових текстах.

4. Проблеми термінів. Переклад здійснює людина або машина, він орієнтується на

слово або на текст. Переклад може бути буквальним, за допомогою синонімів, за допомогою тлумачення, за допомогою транслітерації.

При перекладі науково-технічних текстів є 2 підходи: класифікація лексики на три прошарки (терміни вузькогалузеві, загальнонаукові та загальноживана лексика); класифікація лексики на 2 прошарки (слова-терміни і слова-нетерміни). При перекладі терміна-оригіналу необхідно користуватися однією і тією ж назвою у всьому тексті.

5. Термінологічне редагування. Проблема "термін і текст" є важливою проблемою. Існують спеціальні збірники під такою назвою, де подаються основні вимоги до редагування наукового тексту.

6. Організаційний напрям. Він охоплює видання спеціальних журналів з проблем термінознавства (зараз у світі їх налічується понад 60). Термінологічною працею на сучасному етапі займається дуже багато вчених у різних країнах світу. Праці українських учених розкривають загальну картину розвитку української термінолоексики, пояснюють специфічні процеси, характерні для термінології окремих наук. У сучасному українському термінознавстві є дослідження, присвячені природничій термінології (Л.Симоненко), юридичній (О.Сербенета), суспільно-політичній (Т.Панько), математичній (А.Крейтор), фізичній (В.Пілецький), радіотехнічній (І.Кочан), соціально-економічній (Т.Панько, А.Бурячок), сільсько-господарській (П.Грищенко, Б.Стасевський), географічній (П.Чучко), образотворчій (Б.Михайлишин), театральній (А.Костюк), спортивній (М.Панько) та інші. Технічну та виробничу термінологію української мови досліджували Л.Симоненко, А.Крижанівський. Загальний огляд термінологічної роботи в Україні знаходимо у бібліографічному покажчику, укладеному А.Латуніною та М.Богущою, "Термінознавство на Україні".

Українське термінознавство досягло значних успіхів у своєму розвитку. Але є ще ціла низка невивченого, недослідженого, що складає об'ємне поле для подальшої науково-дослідної праці вчених з українського термінознавства.

1. АН УРСР. Комітет наукової термінології АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. Склад і структура термінологічної лексики української мови. Київ: Наукова думка, 1984 – 194с. 2. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Л, МИИФЛ, 1939. Т.5. 198с. 3 Інструкція для укладання словників в ІУНМ. Вісн. ІУНМ, Вип.1. с.66-67. 4. Кониський Г. Філософські твори: У 2т. Т.1. с.64. 5. Крижанівська А., Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології. К: 1987, с.15. 6. Реформатський А.А. Что такое термин и терминология. //Вопрос терминологии. М, 1961. С.46-55; Термин как член лексической системы. // Проблемы структурной лингвистики. М.1968. 7. Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Вісн. ІУНМ. Вип.2. с.12. 8. Шилов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализм. //Вопросы лексикознания. 1984. - №5.-с.76-87.

МЕТАФОРИЗАЦІЯ І ПРОЦЕС ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

© Ярослав Яремко, 2000

Дрогобицький державний педагогічний університет

Метафоризація як процес має гносеологічну і лінгвістичну зумовленість. У гносеологічному плані метафора лежить в основі концептуального людського мислення, коли характеристика пізнавального предмета відбувається через порівняння з уже пізнаним. Тож виникнення метафори – це результат зіставлення предметів за певною інтегральною ознакою, яка й стає внутрішньою формою слова. На сучасному етапі значна частина слів втратила семасіологічні зв'язки із своїм етимомом і стала етимологічно непрозорою. такі слова, які важко піддаються "етимологічному аналізу",